

הרב אלחנן ניר

עזרת הגופים אין בידינו יחס ר' שניאור זלמן מלאדי למצוקות פרנסה וענייני עולם-הזה

- א. פתיחה
- ב. ברכות ופרנסה
- ג. מדינת המקובלים
- ד. אין לי זמן
- ה. איום פסיכולוגיסטי
- ו. ביטול לבורא – לא לאדם
- ז. צריך גם מופתים
- ח. וכתב זה נגד עצמו
- ט. הטענות של שרוליק

א. פתיחה

המפגש עם אדם שמעורר מחדש לחיים, שמשיב את החלום ואינו מניח, מזכיר בקווים רבים מפגש בין אוהבים.

ר' אייזיק מהומל, אחד מגדולי חסידי חב"ד בדורות הראשונים, התבטא ברדיקליות יחסית ואמר כי לו היה שלמה יודע מהי אהבת רבי ותלמיד היה כותב עליה, ולא על קשרי האיש והאישה, את שיר האהבה שלו – 'שיר השירים'.¹ אכן, שתי מערכות היחסים הללו כוללות מערכת דו-כיוונית של עליות ומורדות, קרבה ומרחק, רצוא ושוב, כך ששני השותפים לה נותנים ומקבלים זה מזה חליפות. ולא רק דמיון לשני אוהבים יש ביחסים שבין רבי לחסיד-תלמיד, אלא גם למערכת

¹ ר' יוסף יצחק שניאורסון (הריי"צ), לקוטי דיבורים, ניו יורק תש"ן, עמ' 1085.

היחסים בין הורים וילדים. אלא שבעוד האב מגלה לבנו את העולם הזה, הרב מגלה לו את העולם הבא והרבי מבקש לחשוף את ערכו הרב של העולם הזה דווקא מתוך העולם הבא.

בשל כך מקובל בעולם החסידי כי מדברים עם הרבי לא רק על ענייני העולם הבא, עבודת ה' וקדושה – אלא אף (ולא פעם בעיקר) על עניינים גשמיים. השיח סביב 'בני חיי ומזוני' – פריון, בריאות ופרנסה, אינו שיח חיצוני בעולם החסידי. הוא מונח בתשתיתו על תפיסה כי דווקא דרך ענייני העולם הזה, המעסיקים את החסיד, לא פעם יותר מכל – ניתן לבוא וליצור זיקת-אמת בינו לבין הרבי, בינו לבין הקב"ה. דווקא האפשרות להביא את הגשמיות אל היחסים עם הצדיק, מייצרת בין החסיד לצדיק מפגש שאינו נדרש להציג מצג-שווא בו החסיד טרוד אך מחייו הרוחניים, אלא יכול להביא את כל מרכיבי הוויתו – כולל אלה המעסיקים ומטרידים אותו ביותר בחיי היום-יום – אל המפגש ביניהם.

מי שמייצג את תפיסה כי על הצדיק לתת מענה לכל מצוקה בצורה החדה ביותר, הוא ר' אלימלך מליז'נסק. ר' אלימלך, מזקני תלמידי המגיד ממזריטש ומי שהשפיע יותר מכל על הזרמים החסידיים שהתגבשו בפולין מהדור השלישי בחסידות ואילך, ראה באמצעים הגשמיים אפשרות להתפתחות קשר עמוק בין צדיק לחסידיו; קשר העובר בהכרח דרך מצוקות היום-יום, אינו חושש מהן אלא משכיל לבוא בעדן אל מעבר להן:

כי הנה הצדיק תמיד תשוקותיו הגדולים להשפיע רב טוב לבית ישראל ולפעול להם כל צורכיהם בני חיי ומזוני ולהפך מדת הדין לרחמים [...] ולזה צריך הצדיק להיות הפקר כמדבר, כדרך שאמרו בגמרא לגביה יואב [...] שהיה ביתו הפקר לעובר ושב כמדבר, וגם הצדיק הזה צריך שיהיה הפקר לכל הצריך אליו לכל דבר.²

יתירה מכך: לדידו של ר' אלימלך המפגש המשמעותי בין הבורא לאדם אפשרי דווקא בעולם הזה. בשל כך הצדיק הוא שמתווך ומוריד את העליונים אל התחתונים ואל הטורד אותם, ובכך – כביכול – מסייע לשניהם לחבור את החבירה המורכבת שבין האין-סופי אל הסופי. בקשתו של הצדיק על הגשמיות היא איפה זו שמייצרת חבירה זו ואת המשכת הבורא אל העולם הזה:

דהנה הצדיק על ידי תפילתו הזכה והצלולה הוא ממשיך את הבורא לעולם הזה [...] על ידי זה שממשיך את הבורא לעולם הזה, אזי מלאה הארץ חסדו בהשפעות וברכות

² נעם אלימלך, פ' דברים, ד"ה 'אלה הדברים'.

וטובות הרבה.³

הצדיק אפוא דואג להביא את הכרת הנוכח אל שוכני העפר וקרוצי החומר, ולמלא את הארץ בברכה ובשפע.

ב. ברכות ופרנסה

כנגד התפיסה אותה ייצג ר' אלימלך, הציבו ר' מנחם מגדל מויטבסק (להלן: רמ"מ), מחבר הספר 'פרי הארץ' ותלמידו-ידידו ר' שניאור זלמן מלאדי (להלן: רש"ז), מייסד חסידות חב"ד, תפיסה שונה לחלוטין. השניים, שחמש-עשרה שנים הפרידו ביניהם, התפרסמו בהליכתם המשותפת לווילנא בחורף תקל"ב (1772) כדי להיפגש עם הגר"א, הליכה שלא הגיעה לכדי הגשמה בשל סירוב הגאון לפגוש בהם ועקירתו לאחד מפרברי וילנה עד שהשניים עזבו את העיר.

חמש שנים לאחר אותה החמצה חורפית בוילנא, החלו השניים באדר תקל"ז (1777) את מסעם המשותף יחד לארץ ישראל, בלוויית שלוש מאות איש. השניים ביקשו להמשיך ולהנהיג את צאן מרעיתם, הנמצא במרחקים והמשיך את חייו ברוסיה הלבנה. כך, למשל, נמצא את רמ"מ הכותב להם בשנת תקמ"א (1781) כי "לא עבר יום אחד שלא עלה זכרונם לפני לטובה בכלל ובפרט"⁴ אלא שניסיונם זה לא עלה יפה והחסידים ביקשו להם צדיקים קרובים במחוז מגוריהם. בעקבות כך מציעים להם רמ"מ ור' אברהם מקאליסק ללכת לשלוש דמויות היושבות קרוב להם ולהיוועץ בעצה ובהדרכה, כאשר אחד מן השלושה הללו הוא רש"ז.⁵

בשנת תקמ"ה (1785), פונים ישירות רמ"מ ור' אברהם מקאליסק לרש"ז בבקשה שינהיג את החסידים ברוסיה הלבנה, כאשר הם ישמשו כמנהיגי העל היושבים במרחקים. רש"ז חשש מהצעת ההנהגה וניסה להתנער ממנה, אך השניים לא הניחו לו ושנה לאחר מכן שוב פנו אליו ובמכתבם אותה הבקשה. ושוב חושש מכך רש"ז. על סיבת רתיעתו ניתן ללמוד ממכתבו של רמ"מ אליו בשנת תקמ"ו (1786):

למה תאמר נסתר דרכי מה' לפרנס את ישראל לאביהם שבשמיים להורות הדרך ומי כמוהו מורה בכל מדינתם [...] ואינם צריכים לנביא וחוזה, כי לא נביא וחוזה אנכי,

³ שם, פ' ויחי, ד"ה 'או יאמר'.

⁴ יעקב ברנאי, אגרות חסידים מארץ ישראל, ירושלים תש"ם, עמ' 86.

⁵ ברנאי, אגרות חסידים מארץ ישראל, עמ' 93.

וה' אור לו [...] ואנחנו לא נדע כי אם אל ה' עינינו, והיא נתנה לנו כמאמר 'הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים'. בידינו הוא לעזור את ישראל על-פי תורת ה' תמימה משיבת נפש, מה-שאיין-כן עזרת הגופים אין בידינו לא משלות הרשעים ואף לא וכו', אבל כבר הובטחנו כי אין מחסור ליראיו וכן דורשי ה' לא יחסרו כל טוב.⁶

רש"ז אם כן חושש, כי יאכזב את ציפיות חסידיו ממנו בעניינים הנוגעים לענייני העולם הזה, שכן אין לו כוח על-טבעי ייחודי. אלא שרמ"מ כאמור עונה על טענה זו שהרי גם הוא עצמו איננו בגדר נביא או חוזה. לדידו, הצדיק החסידי אינו נדרש להפגין כישורים מעין אלו, אלא "לעזור את ישראל על-פי תורת ה' תמימה משיבת נפש" ולהדריכם למעשה בעבודת ה'.

מדוע אין בכוחו של הצדיק לסייע לשאלות הגוף – בני, חיי ומזוני – אלא רק לשאלות בתחום של יראת שמים? על כך משיב רמ"מ במכתב אחר, אף הוא מאותה שנה, לאחד ממקורביו המבקש ממנו שיעתיר בעדו עבור בנים:

אבל על עיקר בקשתו עבור בנים, אחרי רואנו גודל תפלתו והשתטחותו לפנינו, וטענותיו העצומות שהיא לתכלית עסק המלאכה, בושת פנים כסתני, כי התחת אלקים אני. היו היה דבר השם ביד הבעל שם ויגזור אומר ויקם, אחד היה ומהקדמונים לא קם כמוהו ואחריו על עפר מי יקום, הגם שכמה גדולי צדיקים בדורנו פה להם וידברו את אשר יבשר, לא כן אנכי עמדי.⁷

רמ"מ כותב לאותו חסיד גלויות כי אמנם היו גדולים שכוחם עמד להם להיות בגדר 'צדיק גוזר והקב"ה מקיים', אולם הוא איננו מאותם צדיקים, שכן האחרון שבהם היה הבעל שם טוב. והנה, העוקץ מצוי באחרית דבריו: "הגם שכמה גדולי צדיקים בדורנו פה להם וידברו את אשר יבשר, לא כן אנכי עמדי". בניגוד לצדיקים המברכים בענייני פוריות ופה להם וידברו בענייני עתידות, הרי שרמ"מ למעשה מפנה את הקורא אל הפסוק המקורי בתהילים "פה להם ולא ידברו" המתייחס אל האלילים. לאמר, הללו אמנם מברכים ומפזרים ברכות על גשמיות וברם נדמה כצדיקים – אך תוכם כאלילים נטולי כוח.

⁶ ברנאי, אגרות חסידים מארץ ישראל, עמ' 146-147.

⁷ ברנאי, אגרות חסידים מארץ ישראל, עמ' 154.

ג. מדינת המקובלים

רש"ז החרה החזיק אחרי רמ"מ בתפיסתו הנזכרת את יחס הצדיק לגשמיות ואף קיבל ממנו זאת ישירות. אולם קודם שאביא את דעתו במלואה, חשוב להיווכח בחיפושיו שלו אחר מורה - חיפושים שיטילו אור נוסף על דעתו.

לפי המסופר במסורת חב"ד, הרי שבעת הליכתו למזריטש הציע לו רבי חסידי אחר, ר' פנחס מקוריץ, כי יישאר ללמוד אצלו "והוא ילמוד אותו שיחת עופות, שיחת דקלים, מעשה בראשית ומעשה מרכבה ולילך בהיכלות". אך רש"ז לא התפעל מההיצע המרשים שהונח לפתחו, ואף לא מהיכולת להיות שותף לשפות השונות הדובבות בעולם כשיחת עופות ודקלים - וחיפש אחר הנשגב ביותר, להבין "עניין יחיד אחד ועד וזה לומדים במזריטש בטוב מאוד". ואכן, עם בואו למזריטש והוא אך בן עשרים אמר לו המגיד כי בעוד הקוריצר הציע לו את הצעותיו, הרי שהוא ילמדו "עניין יחודא עלאה ויחודא תתאה",⁸ שעניינם הקשר שבין האין-סוף הממלא הכל לבין הנבראים הסופיים.

בדחייתו את פרקי הלימוד שהציע ללמדו ר' פנחס מקוריץ, יש הדהוד לעדותו של ר' שלמה מלויצק, מתלמידי המגיד ממזריטש, ביחס למגיד ממזריטש עצמו: "ופעם אחת שמעתי מפיו הקדוש שהבעש"ט לימד אותו שיחת עופות ושיחת דקלים".⁹ כעת הדברים נוקבים הרבה יותר: בעוד שהמגיד לומד את שיחת העופות והדקלים מרבו הבעש"ט, הרי שרש"ז מסרב ללמוד זאת מהמגיד. כך, בעצם הסירוב הזה הוא מתווה את כיוונה של חסידות המוחין המעמיקה אותה יקים בהמשך: לא שיחת עופות ושיחת דקלים - אלא ייחוד עליון ותחתון.

רש"ז חפץ אפוא ברבי המורה לתלמידיו דרך ליראת שמים ולא מופתים, דבקות וחיים מוסריים ולא מעשי ניסים, אהבת ישראל ולא אותות וברקים. וכעין חפצו וחיפושו, כן לימד משך כל חייו,¹⁰ וכך ביקש לכונן את עדת חסידיו - עדה שכל

⁸ ר' חיים מאיר הילמן, בית רבי, תשס"ח (ללא ציון מקום הוצאה), חלק א, עמ' ג.

⁹ מגיד דבריו ליעקב, (מהדו' רבקה שץ-אופנהיימר), ירושלים תשל"ו, עמ' 2.

¹⁰ כך מעיד על רש"ז, בנו, האדמו"ר האמצעי בהקדמתו לספרו 'אמרי בינה', ספר הידוע בחב"ד כספרו העמוק ביותר: "היות נודע לכל באי שערי אור תורת אמת שהיה יוצא מפורש מפי קדוש עליון כבוד אאמו"ר ז"ל בכל דרשותיו מידי שבת בשבתו בכל ימי חיים חיותו ברבים וביחידות ליחידי סגולה, הכל היה לקבוע אחדות ה' הפשוטה שהוא בחינת עצמות אור אין סוף ברוך הוא במוח ולב כל אחד כפי אשר יוכל שאת בכל חד לפום שעורא דיליה, בפנים מסבירות ומאירות בנפש השומע ומקבל ויסודות דברי קדשו המה כתובים נמצאו ברוב דבריו, הכל על ענין יחוד

עניינה עיסוק בעניינים הפנימיים ביותר. הד לפעילותו הרבה וליצירתו את אותה עדה מצוי בתיאור מרטיט ומופלא, שנכתב דווקא בידי ר' אשר מסטאלין, בנו של ר' אהרן הגדול מקרלין ואחד ממתנגדיו החסידיים החריפים של רש"ו. תיאור זה מתאר את מקום מגוריהם של חסידי חב"ד הראשונים כמקום שניתן להגדירו – בפרפראזה על המונח 'מדינת הלכה' – כ'מדינת קבלה':

והם (=חסידי רש"ו. א.ג.), אלפי אלפים, וכמעט מדינה שלמה, שאינם מדברים רק רוין דאורייתא וסודות וחכמות בחוץ ובמבואות.¹¹

אחר כל זאת יובן מדוע התנגד רש"ו לראות בצדיק מקור לפרנסה, התנגדות שהביאה לתוכחתו הגלויה והנמרצת בחסידים שביקשו שיסייע להם בברכותיו בענייני עולם הזה:

אהובי אחיי ורעי, מאהבה מסותרת תוכחת מגולה. לכו נא ונוכחה זכרו ימות עולם בינו שנות דור ודור ההיתה כזאת מימות עולם ואיה איפוא מצאתם מנהג זה באחד מכל ספרי חכמי ישראל הראשונים והאחרונים להיות מנהג ותיקון לשאול בעצה גשמיות כדת מה לעשות בעניני העולם הגשמי, אף לגדולי חכמי ישראל הראשונים כתנאים ואמוראים אשר כל רז לא אנס להו ונהירין להון שבילין דרקיע, כי אם לנביאים ממש אשר היו לפנים בישראל, כשמואל הרואה אשר הלך אליו שאול לדרוש ה' על דבר האתונות שנאבדו לאביו. כי באמת כל עניני אדם, לבד מדברי תורה ויראת שמים, אינם מושגים רק בנבואה, ולא לחכמים לחם, כמאז"ל הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים.¹²

ד. אין לי זמן

רמ"מ, כמובא למעלה, כתב כי לבעש"ט עוד עמדה הזכות לעזור בעניינים גשמיים. רש"ו מסיג אחורה את ציר הזמן ואומר שרק לנביאים עמדה אפשרות זו, אך לא

¹¹ אלקות האמיתי בבחינת יחודא עילאה ויחודא תתאה" (אמרי בינה, ניו יורק תשס"ב, עמ' א, א). דוד צבי היילמן (עורך), אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג, אגרת קו. עדות דומה מצויה גם ברצונו של האדמו"ר האמצעי מחסידיו: "כל רצונו ומגמתו היה שתשתפכנה אבני קודש בראש כל חוצות – שאם שניים יפגשו זה את זה ברחוב יהיה דיבורם בדא"ח [- דברי אלוקים חיים], אריך ועתיק כו" (הילמן, בית רבי, חלק ב, עמ' ג, הערה ה).

¹² אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר הזקן, ניו יורק תשע"ב, אגרת לה, עמ' קטו. נדפס גם בתניא, אגרת הקודש, אגרת כ"ב.

לתנאים ולאמוראים ויש להניח שעל אחת כמה וכמה שלא לבעש"ט. אמנם במקום אחר¹³ הוא ממתן מעט את דבריו ומציין כי לתנאים, בכוח תורתם ועבודתם, היו מתרחשים ניסים,¹⁴ אך עדיין תורף דבריו אחד: לצדיק בימי החסידות אין בעלות על עולם הניסים והמופתים, והוא אינו יודע דבר וחצי דבר בענייני העולם הזה יותר מאחרים. הוא איננו נביא. כוחו אינו אלא ביראתו, תפילתו ותורתו.

הכל בידי שמים, מצטט רש"ז מדברי התלמוד הידועים. מה איפה נותר לאדם לפעול בכוחות עצמו ובכוחות הצדיק? אך ורק את לימוד התורה ויראת השמים. הצדיק – שהוא כראש ביחס לחסידיו שהם בחינת איברים¹⁵ – בכוח עבודתו על מידותיו, יכול לסייע לאחרים בעבודות הנפש והמידות – אך לא בעבודת הגוף. על כן, אומר רש"ז, במקום לכתת רגליים מעיר לעיר בחיפוש אחר עצות בעניינים שהנשאל – הצדיק – כלל אינו יכול ויודע לסייע בהם, הרי שראוי לשוב בתשובה, להתפלל תפילה ברצון פשוט ו"לתקוע אהבת רעהו בלב" – יסודות שרש"ז הדגיש שוב ושוב.

ועוד טעם עם רש"ז, וזה אישי יותר מקודמו, בו הוא מבהיר כי העיסוק בענייני העולם הזה של החסידים בא תחת העיסוק בעולם הבא שלו, בלימוד התורה. בקשתו שיחדלו מהטרחתו בעניינים גשמיים אינה אלא בקשה שיתנו לו מעט זמן לעצמו להתבודדות ולהתבוננות:

והנה מי לנו גדול ממשה רבנו שאמר איכה אשא לבדי, והנה לא היו עליו צורכי ציבור הנוגעים אל הכלל ולא ליחידים, כי אם לדון במשפטי התורה [...] ועם כל זה אמרו רז"ל: [...] תורתו מתי נעשית? דהיינו מלהתבודד ולהתבונן בינו לבין עצמו בדברי תורה ששמע מפי הגבורה. אבל ליתן עצות לכל יחיד שלא בדברי תורה ויראת שמים – לא הייתה זאת מעולם.¹⁶

יתירה על הנאמר עד כאן. לאחר ישיבת רש"ז בלאזניא בשנת תקמ"ג וריבוי הבאים אליו ל'יחידות', באופן ששאב ממנו זמן רב, התחיל לתקן את 'תקנות לאזניא' בהן

¹³ מאמרי אדמו"ר הזקן הנחות הר"פ, ניו יורק תשמ"ד, עמ' קעה.

¹⁴ דומה כי כוח זה של יכולת רוחנית למגע עם העולם הגשמי עמד לתנאים משום שעיקר לימודם היה בעניינים גשמיים בזרעים וטהרות: "ומהו הלימוד (של חכמי המשנה והתלמוד, א.ג.)? סדר זרעים בצמח הארץ וסדר טהרות אבות הטומאה כו', שהם הכל מדברים בעניינים גשמיים" (ליקוטי תורה, ויקרא, ד ע"ד).

¹⁵ ראו: תניא, לקוטי אמרים, פרק ב.

¹⁶ אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר הזקן, ניו יורק תשע"ב, אגרת לה, עמ' קטו.

ביקש לבוא אך ורק ל'שבת מברכין',¹⁷ ולאחר מכן, בשנת תקנ"ג (1893) הוא פונה שוב באותו נושא לחסידיו ומפציר בהם שלא לבוא אליו הרבה ולא להעמיס עליו עומסי-רגש וענייני פרנסה שאין בכוחו לשאת אותם על כתפיו. כך כתב להם בוידוי מפתיע בנימתו הזועקת ומלאת הרגש:

ונלאיתי נשוא במכתב גורל המרירות אשר ממררים חיי ממש אותן הנכנסים לפרש שיחתן ביגונם בכבודם ובעצמם בהרחבת הביאור, כדי להכניס בעומק לבבי צערם וצרתם ה"י [ה' ירחם]. גם לשאול בעצה בדברים שאן בהם צער ומרירות כלל, נלאיתי נשוא הבלבול במוח ובטול עבודה מהעמיק מחשבתי ודעתי בעומק העניין, כדי להשיב דבר על אופן מרבו העניינים הרבים והעצומים של כלל אנ"ש.¹⁸

לאחר דברים אלו הוא אף כותב כי אילו היו יודעים החסידים עד כמה ההתייעצות עמו מכבידה עליו, הרי שוודאי לו שהיו משליכים יתבם על הקב"ה ונמנעים מלהטרידו. יש לשים לב עד כמה לא שגרתיים דבריו הללו, שהרי הוא אינו מבקש להציג את עצמו לפני חסידיו כאדם עליון שבכוחו לשאת עליו את כל משא העם, אלא כאדם רגיש המתקשה להכיל על כתפיו את כל המשא האדיר הזה, עד שלא פעם הוא אף מגיע לתחושת קצה כי הוא "מואס בחיי ממש [...] והוסכם בלבי פעמים רבות לעקור סיכי משכני ממדינה זו."¹⁹

ה. איום פסיכולוגיסטי

הגו בנפשכם את התעוזה שבדברי רש"ז: למעשה הוא כורת את הענף שעליו יושבת החצר החסידית לדורותיה. הענף שאומר כי הצדיק יכול ונדרש ליעץ ולסייע בגשמיות וברוחניות כאחד, מה שבפועל מתחזק את חיי החצר מבחינה כלכלית, שהרי הרבי המיעץ בעיקר בגשמיות זוכה בתמורה לכך מחסידיו להביא שבר רעבון ביתו.

רש"ז "זכה" למחלוקות סביב דרכו לא רק מצד ה'מתנגדים', אלא גם מצד החסידים. ר' אברהם מקאליסק, שעלה יחד עם רמ"מ מויטבסק לארץ בעליית החסידים, לא ראה עמו עין בעין את הפצתו סתרי תורהו את אמונו כי כל חסיד

¹⁷ אגרות קודש, אגרת לא, עמ' קב.

¹⁸ אגרות קודש, אגרת לה, עמ' קיג.

¹⁹ אגרות קודש, אגרת לה, עמ' קיד.

יכול לעבוד חיים רוחניים עצמאיים ואת עבודת ההתבוננות אותה פיתח. לדידו של ר' אברהם מקאליסק, שהיה הדובר הרהוט כנגד גישתו של רש"ז, די לחסידים ביראת שמים פשוטה ובאמונת חכמים ועליהם להימנע מעיסוק בפנימיות התורה. כך כותב הקאליסקר לרש"ז במכתב מלא ביקורת משנת תקנ"ז (1797), בעקבות צאת ה'תניא', ספרו של רש"ז:

וכך היה מנהג רבותינו, היו נשמרים ונוזהרים מאד בדבריהם שלא להשמיע לרוב החסידים, ורובם ככולם, כי אם בדרך מוסר ולהכניסם בברית אמונת חכמים. ודיבור של תורה קב ונקי ומעט המחזיק את המרובה. והברכה מצויה באותו דיבור, אור הגנוז ויאר לו, כמאמר תנא דבי אליהו: 'כל מי שיראת ה' בלבו - כל התורה וכל החכמה בלבו'. ולא אכחד מאחי חביבי את אשר בלבבי: מתיירא אני כי מריבוי החסידים אולי הוא ח"ו עצת הסטרא-אחרא לאבד הבר בתוך התבן, רחמנא ליצלן.²⁰

לא רק ר' אברהם מקאליסק חלק על רש"ז, אלא אף ר' ברוך ממז'בוז', נכד הבעש"ט. בין רש"ז לר' ברוך שרר מתח גדול שנסב הן סביב תורה - תפיסות רוחניות שונות, והן סביב קמח - איסוף כספי תרומות וחלוקה. ביחס לקשר המפותל ששרר בין שני האישים, ראויים לבוא דברי אחיינו של ר' ברוך, הלא הוא ר' נחמן מברסלב, כשבא רש"ז לבקרו בדרכו ליישר את ההדורים עם ר' ברוך: "פעטערברוך האט איר שוין געפאטערט, פעטער ברוך האט איר נאך ניט געפאטערט (= מפטרבורג נפטר, מדוד ברוך טרם נפטר)."²¹ ויש לשים לב לשנינות ולאירוניה הרבה שבדברי ר' נחמן: אכן מן המאסר במבצר פטרופבלובסקיה שבפטרבורג - יצאת, אך מן המחלוקת עם פטר-ברוך לא יצאת, הוא מפטיר לעבר רש"ז. המחלוקת אם כן מתגלה כמבצר שאין לו להיחלץ ממנו באותה קלות של יציאה מכלא נורא.

ר' ברוך תפס את עצמו כבעל מופת וכזה היכול להעביר גזרות ולהמתיק דינים "בהעברת היד על המצח ועל הפנים"²² ואיים בכוחותיו כי יפגע בחסידי רש"ז שהתגוררו בויטבסק.²³ כמענה לאיומיו, כותב רש"ז לחסידי דברי עידוד וקורא להם לנהוג באיפוק מרבי כלפי היוצאים כנגדם מבית. הוא אף מבקש להרגיע אותם מפני

²⁰ ברנאי, אגרות חסידים מארץ ישראל, עמ' 240.

²¹ הילמן, בית רבי, א, עמ' 131.

²² אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר הזקן, כ"ק אדמו"ר האמצעי, כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, ניו יורק תש"ם, עמ' קמא.

²³ אגרות קודש, שם. עוד על כך ראו: עמנואל אטקס, בעל התניא רבי שניאור זלמן מלאדי וראשיתה של חסידות חב"ד, ירושלים תשע"ב, עמ' 370-376.

איומיו של נכד הבעש"ט:

ולזאת אל תראו חרפת אנוש ומגדופותיו אל תחתו כי כבגד יאכלה עש [...] וכידוע לנו בבירור גמור ממיודעיו וממקורביו שבעיירות סמוכות לספר כמו מינסק והלוסק שכל הבטחותיו לאנשיו רובא רובא להיפך ממש, והמעוטא דמעוטי הוא כמנהג העולם שלי שום אות ופלא.²⁴

הרי אין כאן שום נתון העומד במבחן המציאות, טוען רש"ז לחסידיו המבוהלים, שכן אין כל כוח מיוחד ועל-טבעי שבו ניחן ר' ברוך. לכן כל איומיו אינם אלא איומי סרק פסיכולוגיסטיים של ר' ברוך, ותו לא.²⁵ יתירה על כך, אומר רש"ז בהמשך דבריו, הרי הצדיק אמור להביא ברכה, חיים ושלוש לעולם ולא לפקוד אותו ברע ובאיומים. וזה עצמו מוכיח על המבקש לקלל.

אם היינו מספרים מעין זאת על מנהיג ליטאי - הדברים היו מובנים (ידוע למשל, שהרי"ש אלישיב זצ"ל ראה בכל בעלי המופת 'בעלי דמיון' ותו לא); אולם כאשר רש"ז, אדמו"ר לאלפי חסידים, יוצא חוצץ כנגד כל עולם הניסים, הרי שהדברים מפתיעים למדי. מפתיעים, עד שאף חוקר החסידות שמעון דובנוב ראה בכך את "התיקון היותר חשוב שהכניס רש"ז לתורת החסידות".²⁶

כהמשך להלך החשיבה הזה המצוי בדברי רש"ז נמצא את הדברים גם אצל בנו - ר' דובער, האדמו"ר האמצעי. אחר פטירת רש"ז בכ"ד בטבת תקע"ג (1813) נותרו חסידיו כצאן אשר אין להם רועה, והיו "סובבים בעיירות וצועקים אוי אוי, אין לנו רב והחסידות שבקה חיים".²⁷ שניים היו עשויים למלא את החלל: הבן - ר' דובער (הנודע כאדמו"ר האמצעי), והתלמיד - ר' אהרן הלוי מסטרשלא. ר' דובער ביקש

²⁴ אגרות קודש, עמ' קיז. הושמט ממהדורת תשע"ב.

²⁵ כך כתב רש"ז עוד באותה אגרת: "ויש לדונו לכף זכות לרוח שטות שבדמיונו, שעליו אמרו רז"ל משחרב בהמ"ק נתנה נבואה לשוטים. וכידוע לכל, שאירע לו כמה פעמים בחמימות הקיץ טירוף גמור, והרשימו נשאר בו להיות מתנבא, ובפרט כאשר יחס לבו בחמה וכעס על מדינתנו" (אגרות קודש, שם).

²⁶ שמעון דובנוב, תולדות החסידות, תל אביב תשל"ה, עמ' 239.

²⁷ הילמן, בית רבי, חלק ב, עמ' ד. גם בנו של רש"ז, ר' דובער, מעיד באגרת ששלח לחסידי אביו בראשית שנת תקע"ד, פחות משנה לאחר פטירת אביו, על מצב החסידים וכי "כל איש ואיש פונה לדרכו בפריקת עול" (אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר האמצעי, ניו יורק תשע"ג, עמ' ע). בשל מצב זה, הוא רואה לפנות אליהם ולהדריכם בהדרכה מדוקדקת בענייני עבודת ה' וחסידות, הדרכה שנדפסה תחת השם 'קונטרס ההתפעלות'.

את אמונם של החסידים שיראו בו – ולא בתלמידו הגדול של רש"ז, ר' אהרן הלוי מסטרשלא, את ממשיכו של אביו בכס ההנהגה,²⁸ וכחלק מכך מציין את הדרכתו-שלו את החסידים לאורך חיי אביו. בניגוד לצדיקים אחרים שהיו ידועים כבעלי מופת (ושמא בניגוד לר' אהרן שלו יצא מוניטין כבעל מופת),²⁹ הרי שלדבריו דווקא הוא מתרחק מכך, וריחוק זה הוא זה שחושף כי הוא ולא אחר ממשיכו הישיר של אביו. כך הוא כותב:

והכל יודעין ומכירין אותי מנעורי, שלא גבה ליבי לילך בגדולות ונפלאות בדרכי צדיקים, באותות ובמופתים, ולא באלה חפצתי, אדרבה שנאה נפשי מאוד ומובטחני כן בכל טועמי עץ החיים מאור תורתו ועבודת הקודש של אדוני, אבי מורי ורבי ז"ל, שלא יחפוץ בכאלה. רק מאשר הורה לנו אור עולם באור תורה ועבודה האמיתיים לזה נכספה וגם כלתה נפש כל איש אשר נגע יראת אלקים בקרבו.³⁰

ההבנה כי העבודה הרוחנית החבד"ית אינה "לילך בגדולות ונפלאות בדרכי צדיקים, באותות ובמופתים" אלא "אור תורה ועבודה האמיתיים" היא כאמור זו שלמעשה אמורה לכוון את החסידים אחריה, ולא אחר מישהו אחר. במילים אחרות: הכוח המושך אחר רבי – קרי: המופתים – בעולם החסידי, אמור להיות דווקא הכוח המרתיע כשמדובר בחצר החב"דית.

ו. ביטול לבורא – לא לאדם

שאלת יחסי צדיק וחסיד חוצה את המרחב החסידי. האם אלו מושתתים על חסות רוחנית שמעניק הצדיק לחסידיו (בכך שהם יודעים שהוא אכן מודע לאשר הוא עושה), כפי שמנהיג ר' אלימלך מליז'נסק ואחריו החוזה מלובלין ועוד רבים; או שמא דווקא על הענקת הזדמנות ממשית לכל אחד ואחד מן החסידים ללכת בדרך מודולרית שאותה מתווה הצדיק לעצמו, כפי שמנהיג רש"ז. הגישה האחרונה שומטת למעשה את עליונותו של הצדיק על פני חסידיו הפשוטים, שהרי הנה הוא 'חושף את הקלפים', כותב ספר – 'התניא' – המגלה לכל המעוניין את ה'סוד': כיצד אכן ניתן להתקדם, לעלות במעלות עבודת ה' ולהגיע למעלה.

²⁸ עוד על שאלת ירושת רש"ז, ראו בהרחבה אצל עמנואל אטקס, בעל התניא, עמ' 456-414.

²⁹ כך מניח אטקס. ראו: בעל התניא, עמ' 423.

³⁰ אגרות קודש, חלק ב, עמ' עז.

בשל כך, לא נמצא דיבורים רבים בחב"ד על תביעת החסיד להתבטל אל רבו, כפי המצוי בחסידויות אחרות - כל שנדרש הוא אך ורק תביעת ביטול כלפי הקב"ה.³¹ הביטול החב"די, ניתן גם להבנה שאיננו ביטול האישיות באשר היא, אלא העצמה שלה עד כדי פעירת חלל פנימי בתוכה המאפשר לנוכחות האלוהית להיכנס בעדו; חלל המאפשר לחוט ללכוד את סך האבנים המקיפות אותו לכדי שרשרת אחת: "כי אין אור אין סוף ברוך הוא שורה ומתגלה אלא במי שבטל אליו, והוא בחינת עשיית הנקבים והחלולים שבאבנים טובות, כדי שיכנוס בהם החוט המחרם".³²

אלא שאחר כל זאת, עדיין רש"ז מודע כי הוא אינו מנהיג חצר אליטיסטית כרבו, המגיד ממזריטש, אלא כזו ההולכת, מתרחבת ונפוצה לכל שדרות החברה. לרש"ז, כמו לכל רבי, היו חסידים והחסידים היו בשר ודם. לבשר ודם יש מצוקות גשמיות, ובמצוקות נוהגים לשתף ובפרט את הרבי. רש"ז לא נותר אדיש לשוועת חסידיו ולא השיב פניהם ריקם, וניאות לעסוק במידת-מה בענייניהם הארציים. הוא השיא עצות וכתב אגרות 'מליצה' שנועדו לנזקקים כספית ואגרות עידוד לאנשים במצבי רוח וגוף קשים.

ז. צריך גם מופתים

רש"ז לא הסתפק רק בעצות ובכתיבת אגרות עידוד ומליצה, אלא צעד צעד נוסף ביחס לבקשות חסידיו ממנו. אחד מנכדיו העיד כי סבו אכן הבין כי כדי להנהיג חצר יש צורך להלך כנגד רוחו של כל אחד ואחד:

רבינו אמר שבבית הרב המגיד היו שואבין רוח הקודש בהין [...] והמופתים היו מונחים תחת הספסלים ולא היה פנאי לשחות ולהגביהם. אך כשישב (-רש"ז) על כסא קדשו, ראה שלהיות רבי צריך גם מופתים. ואז היה ר' מיכל עדיין בחיים חיותו וקיבל זאת ממנו.³³

בניגוד לדחייתו את עולם המופתים בצעירותו - ובדברים הנזכרים כעת מבואר כי סיבת הדחייה הייתה משום פחיתותם ביחס לרוח הקודש שהייתה בבית המגיד

³¹ כך כתב ר' יצחק אייזיק מהומל בחדות: "אין ראוי לאדם שיהיה בחינת מקבל לגבי נמצאי העולם, שעל כרחו של המקבל יש בו קצת ביטול אל המשפיע ואין הביטול ראוי לאדם, אלא לגבי הבורא ב"ה ולא לזולתו כלל" (חנה אריאל, ברדיטשוב תרע"ב, במדבר, דף טז, א).

³² ליקוטי תורה, שיר השירים, יג, ב.

³³ הילמן, בית רבי, א, עמ' ג, הערה ז.

ממזריטש - נדרש לו רש"ז בבגרותו, והוא למעשה משנה את טעמו ביחס למקום המופתים, שינוי אחד מני רבים בהנהגותיו משך השנים - אך בעיניי המשמעותי שבהם.³⁴ הוא ניגש לר' יחיאל מיכל מזלוטשוב, אחד מתלמידי הבעש"ט והמגיד שנודע בכוחותיו, בכוננת המקווה שלו ובניגוניו הייחודיים,³⁵ ומבקש ללמוד ממנו לעשות מופתים והוא אכן לומד מלאכה זו.³⁶ נכדו של רש"ז, ר' מנחם מנדל - הרבי ה'צמח צדק' מספר כי "גם מזקיני נ"ע (-רש"ז) שמענו עתידות, קולע אל השערה".³⁷ מה קרה בלבנו של רש"ז, כיצד תפס את עצמו מאז למד את עשיית המופתים - כבעל מופת או עדיין כיועץ - ומה הניע אותו לשנות את דעתו מן הקצה אל הקצה? קשה לענות תשובה ברורה ולהצביע על נקודת זמן ספציפית בה אירע השינוי הזה, אך קשה שלא להתרשם עמוקות ממהפך זה. הנה מכיר הצדיק עד כמה קשה, עד בלתי אפשרי, לשאת את נטל החיים הגשמיים לבד וכי אלו, יש להודות, אינם כה רחוקים מהחיים הרוחניים. בשל כך, הצדיק המסייע ברוח וב'חצי הכדור העליון' נדרש ומוכרח גם לסייע בחומר וב'חצי הכדור התחתון'.

ודווקא רש"ז חייב לבוא אל אלו הכאבים הממשיים, אל ייסורי האדם המתרוצץ כל ימיו כחיה - להשביע את שבר רעבון ביתו ולהחיות את רוחו המושפלת.³⁸ שכן, הוא שגרס שהדבר התחתון גבוה בשורשו אף יותר מן הדבר העליון, ושבקשיחות של המציאות מתגלה הדבר העצמי ביותר, ובלשונו: "כל מה שבשורש יותר גבוה, אינו יכול לבוא לידי גילוי כי אם במקום היותר נמוך".³⁹ מחויב גם למצוא עניין בצרכים הגשמיים, שהרי פחיתותם אינה אלא הוכחה על גבהות שורשם. ודווקא הוא

³⁴ בכתבי רש"ז מצויים הן שינויים בפסקיו (בפסקים המובאים בסידורו לעומת פסקיו ב'שולחן ערוך הרב') והן בהנהגתו עם חסידיו, דוגמת כניסתם ליחדות אצלו, כפייתו על הצדקה ועוד. ראו על כך בהרחבה בדברי ידידי ר' יוסף לידר, בתוך: יהושע מונדשיין, המסע האחרון, ירושלים תשע"ב, עמ' 236.

³⁵ ניגונים אלו קיבל ר' יחיאל מיכל מהבעש"ט, והוריש, אף אותם, לרש"ז (הילמן, בית רבי, א, עמ' ג, הערה 1).

³⁶ בחב"ד מצויות מסורות רבות על מופתים המיוחסים לרש"ז. ראו: ר' יהודה חיטריק, רשימות דברים, ניו יורק תשמ"א, עמ' סד-סה, סח-סט ועוד.

³⁷ ספר החקירה, ניו יורק תשס"ד, פרק ח, עמ' סה.

³⁸ החייאת רוח השפלים מופיעה בכתבי רש"ז בעיקר כביטוי לעצם מעשה הצדקה ולשפע הגשמי שאדם משפיע לזולתו, שבכוחם לעורר תנועה מקבילה מן העליונים ולהמשיך שפע רוחני מטה. ראו: ליקוטי תורה, שיר השירים, מד ע"ב.

³⁹ מאמרי אדמו"ר הזקן, עניינים, ניו יורק תשס"ח, עמ' שפח.

שכתב כי העיסוק בגשמיות אינו אלא החייאת חלקי האלוקות שבאדם ובחינת דימוי צורה ליוצרה - מה הוא מתחסד עם עולמו, אף האדם מתחסד עם צרכיו⁴⁰ - מזהה לפתע עד כמה חסד זה ממלא חמלה ורחמים ונוגע בצורה החשופה ביותר בעצם הקיום האנושי.

ה. וכתב זה נגד עצמו

במכתב האחרון - המכונה בחב"ד 'אגרת נפש שפלה' - אותו כתב רש"ז בערוב ימיו,⁴¹ הוא אף מתייחס לשינוי שחל בדעתו שלו. נכדו של רש"ז, ה"צמח צדק," אף הוסיף הבהרה מכריעה בחשיבותה ביחס למכתב זה: "מאמר זה מצאו כתוב אצל כ"ק (=רש"ז. א.נ.) נ"ע, ואומרים שכתב זה בשבוע שלפני הסתלקותו, וכתב זה נגד עצמו, להיותו מבטל מלימודו ועוסק עם אנ"ש בענייני העולם וכו'. הר"י שי' שמע זה מאדמו"ר (=הצמח צדק. א.נ.)."⁴²

אם כן, מכתב זה נכתב במעין מכתב פרידה מזה העולם. ומה העסיק את רש"ז בימיו האחרונים, בעודו בורח ונמלט מהצרפתים שפלו באותו זמן לרוסיה? הוא הסביר את עצמו, בעיקר לעצמו, מדוע הוא מקדיש את חייו לעיסוק עם אנשי שלומו ב"ענייני העולם". זהו מבט מסכם לאחור, וכנגד האכזבה המתלווה אליו "להיותו מבטל מלימודו" הוא מבקש להניח את הדעת וליישב את הלב; לסיים את חייו בתחושת השלמה וסגירת מעגלים.

במכתב זה מציין רש"ז כי אכן חזר בו מדבריו, ומסביר שעשה זאת משום שהזמן של עקבי המשיח מכריח זאת. בשל כך ראוי לו לעשות חסדים - עם חסידיו - גם שאינם בגדר 'חסד של אמת' ואכן לשבת ולייעץ להם בענייני גשמיות. לדידו, בעולם הזה קיים עימות בלתי פתיר בין האמת המתנגדת לאנושיות ואומרת בעת הבריאה שלא יברא האדם, לעומת החסד האומר יברא, אלא שבסופו של דבר "עולם בחסד שאינו של אמת יבנה". ובדומה לכך, גם רש"ז מוכן לבנות עולם בחסד ולא רק באמת. הנה מעט מדבריו:

בעקבות משיחא שנפלה סוכת דוד הנופלת עד עפר [...] אזי רוחב החסד ככולו הוא

⁴⁰ תניא, אגרת הקודש, אגרת ט.

⁴¹ הוכתר בידי האדמו"ר הרי"צ בכותרת: "זאת כתב כ"ק אדמו"ר הזקן קרוב לזמן הסתלקותו".

⁴² אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר הזקן, אגרת קח, עמ' שצח. עוד על האגרת הזו והקשרה ההיסטורי ראו: יהושע מונדשיין, המסע האחרון, ירושלים תשע"ב, עמ' 158-166.

שלא על-פי תורת אמת בגודל המעשה, כי אם בהתקרבות לדעת העושה ורצונו הטוב הרחוק מהאמת [...] וגם אם אין רק דרך אחת והיא שפלה, אזי לנחמו לקבל באהבה, או לעוררו לפשפש במעשיו ולשוב עד הוי' בצר לו וירווח לו.⁴³

ויושם לב, גם באגרת זו, שהפכה ברבות הדורות למעין כתב אישור מרש"ז על כך ששינה דרכו, עדיין העיקר בעיניו הוא הנחמה והאהבה שעל הרבי להרעיף ללבבות השבורים של חסידיו ועידוד תשובתם.

כהמשך לזכר, ר' מנחם מנדל שניאורסון (להלן: רמ"מ) - הרבי האחרון מחב"ד, שהרבה לברך ולחולל מופתים בקרב הארץ,⁴⁴ התייחס לשינוי שחל ברש"ז. הוא הצביע כי אכן שינה רש"ז מהנהגתו הראשונה, וזאת משום שראה שעל אף דבריו המפורשים כנגד שאלות החסידים בעניינים גשמיים, הללו המשיכו לבקש ממנו את עצותיו והדרכתיו בתחומים אלו, "ועל זה הוא המענה שהתקשרות נפש השפלה היא על-ידי גשמיות, ובמילא צריכה להיות ההשפעה גם בגשמיות".⁴⁵ במסורת החבדית⁴⁶ אף נמסר בשם הריי"צ כי קודם השבת בה נסתלק רש"ז הוא משמש בכיסיו, מצא פתק - הלא הוא "אגרת לנפש שפלה", נתנה לנכדו, הצמח צדק, ואמר לו: "עסו ועט דיר צוניץ קומען (=זה יהיה לך לתועלת)".⁴⁶

התועלת אותה מוריש רש"ז לדורות הבאים אחריו היא כי אכן מדובר בנפש שפלה, אולם כך אותה נפש מתקשרת ומושפעת מהקדושה, ובשל כך יש לשוחח עמה בשפה המובנת לה. על שינוי זה שהתחולל בהנהגת רש"ז סמכו ממשיכיו, ורמ"מ עצמו, עת נתנו עצות רבות בעניינים גשמיים, ובמובנים רבים בכך הם דווקא מימשו את צוואתו שלו. הנה דברי רמ"מ המתרגמים את האגרת הנזכרת לעשייה המעשית והגשמית:

⁴³ אגרות קודש, עמ' שצח.

⁴⁴ ראו על כך בהרחבה בדברי ידידי ר' יוסף לידר, בתוך: יהושע מונדשיין, המסע האחרון, ירושלים תשע"ב, עמ' 236. ראוי לציין כי בין פטירת הריי"צ לראשית כהונתו של חתנו, הרמ"מ, כרבי, כבר שחרו לפתחו חסידים רבים שבקשו ממנו עצות הן בעניינים רוחניים והן בעניינים גשמיים. הוא ענה על מרבית השאלות הרוחניות והחינוכיות, אולם כשנשאל בעניינים גשמיים ענה: "אני יודע בדיוק כמותכם". כשהתעקשו הפונים, אמר את דעתו אך הדגיש כי אין הוא מייעץ בתור רבי אלא כבעל דעה פרטית בנדון. ראו: ימי בראשית (עורכים): יוסף יצחק גרינברג, ואליעזר יהושע זקליקובסקי), ניו יורק תשנ"א, עמ' 280.

⁴⁵ תורת מנחם, כרך ט, עמ' 124-129.

⁴⁶ תורת מנחם, כרך לו, עמ' 17-19.

מכאן עולה ההוראה של רבינו הזקן בנוגע לפועל, שיש לעסוק ב"גמילות חסדים גשמיים" ולתת "עצות מרחוק בכל ענייני בני בית – מבלי להעמיק ב"כוונות" – מפני שגם גשמיות זו הנראית כ"דברי שקר" קשורה ב"אמתת המצאו".⁴⁷

ט. הטענות של שרוליק

אחתום את הדברים בדברים המובאים בשם אחד מתלמידי רש"ז – ר' ישראל ב"ר חיים יפה. תלמיד זה התקשה מרתיעתו של רש"ז מהפניות אליו בענייני העולם הזה. הרי הרמב"ם עסק במתן עצות גשמיות לשואלים, לא חשש מביטול התורה וכתביו הרבים והחשובים יוכיחו, טען התלמיד כנגד רבו. "וכלותו זה קם אדמו"ר (= רש"ז) מכסאו וילך אל ר' ישראל", מספר בנו של ר' ישראל הנזכר, "ויכה לו על כתפו בידו ויאמר בזה הלשון: 'מיט מיין ישראלין וועל איך מעך ניט אפ טענען' (= 'כנגד הטענות של שרוליק שלי, איני יכול להתמודד'), והתחיל לשחוק".⁴⁸

השחוק הזה הוא הכל.

⁴⁷ ליקוטי שיחות, כרך טז, עמ' 43-44.

⁴⁸ שארית ישראל, קלויזענבורג תרפ"ד, הקדמה, עמ' 2, ללא מספור.